

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΟΜΙΛΙΑ

Όλγα Κατσιαρδή-Hering*

Σμύρνη, χώρος και κοινωνικές εξελίξεις, 18ος-1922: Στο δίκτυο των πόλεων-λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου

Την πρόσκληση από τους οργανωτές του συνεδρίου «Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι. - 1922)»¹ να δώσω την εναρκτήρια ομιλία που εξελίχθηκε στο άρθρο που ακολουθεί δέχθηκα με πολλαπλές σκέψεις και συναισθήματα. Τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα δεν με έφεραν ακριβώς στα μονοπάτια της Σμύρνης και της ιστορίας της αλλά κινήθηκα συχνά γύρω από αυτήν και οπωσδήποτε συναισθηματικά η ζωή μου συναπαντήθηκε με τον κόσμο της.

Στα χρόνια 1983-1997 κατοικούσα στην μικρή οδό Χρυσοστόμου Σμύρνης στην Καλλιθέα, κοντά στο μη σωζόμενο πλέον σπίτι όπου, μετά το μαρτύριό του, εγκαταστάθηκαν οι συγγενείς του Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου. Ο ανιψιός του Χρυσόστομος Τσίτερ ήταν μητροπολίτης της Αυστρίας όταν διεξήγα στη Βιέννη την έρευνά μου για τη διδακτορική μου διατριβή, και υπεύθυνος για τα αρχεία των ελληνικών κοινοτήτων στην αυστριακή πρωτεύουσα. Σε γειτονίες της Καλλιθέας μεγάλωσα και οι οικογένειες των περισσότερων συμμαθητριών μου κατάγονταν από Έλληνες του Πόντου και της Μικράς Ασίας, έτσι που συχνά αισθανόμουν παράταιρα που εγώ δεν ανήκα σε αυτές τις ομάδες. Συνήθιζα να ακούω τις διαλέκτους τους, τις αφηγήσεις των γονιών και των παππούδων τους, παρακολουθούσα τις γιορτές, τα πανηγύρια τους, τις μουσικές τους εκδηλώσεις χωρίς όμως τις δικές τους μνήμες. Ο Άγιος Νικόλαος ήταν το 1957 ένα μικρό εκκλησάκι δίπλα στις τότε φυλακές της Καλλιθέας και εξελίχθηκε με τους κόπους των προσφύγων και των κατοίκων της μέσα σε λίγα χρόνια στον σημερινό μεγάλο ναό. Εδώ και 15 χρόνια κατοικώ στην οδό Αγίας Σοφίας στη Νέα Σμύρνη, απέναντι από τον ναό της Αγίας Φωτεινής και κάθε μέρα αντικρύζω το καμπαναριό της νέας Αγ. Φωτεινής², δωρεά του Ιδρύματος «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης», αντίγραφο εκείνου του ιστορικού

* Καθηγήτρια Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, ΕΚΠΑ

1. Ευχαριστώ θερμά την παλιά συμφοιτήτρια, φίλη και τέως διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών κ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη και τον παλιό μου φοιτητή και ερευνητή του ίδιου Κέντρου κ. Γιάννη Καραχρήστο για την πρόσκληση αυτή. Ευχαριστώ πολύ τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών που μου έδωσε τη δυνατότητα για την κάλυψη ερευνητικών εξόδων περί τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση.
2. *Αγία Φωτεινή (Μητροπολιτικός ναός)*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.imns.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=17:ag-foteini&catid=32:2009-02-15-21-56-34&Itemid=55 (πρόσβαση στις 3.1.2013)

ναού³ που κήκε κατά τη φονική πυρκαϊά της πόλης. Το ιστορικό εξαιρετικά φιλοτεχνημένο τέμπλο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, που διασώθηκε της πυρκαϊάς καθώς ο ναός βρισκόταν ψηλά στον λόφο, βρήκε τη θέση του στη νέα Αγία Φωτεινή, χάρη στις διαπραγματεύσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ισμέτ Ινονού. Ο ναός δεσπόζει στον λόφο της Ν. Σμύρνης και από το προαύλιο του μπορεί κανείς, αν έχει την τύχη, να δει ως μακριά στη θάλασσα. Δεν ήταν φυσικά τυχαία η επιλογή της θέσης για την οικοδόμηση του ναού και θα επανέλθω στη συνέχεια στο θέμα αυτό. Στη γειτονιά κοντά στον ναό του Ευαγγελισμού και της Αγίας Φωτεινής στον Υμηττό πέρασα τα έξι πρώτα χρόνια της ζωής μου και πήγα στην Α΄ Δημοτικού σχολείου· οι γονείς μου μόλις είχαν αναγκασθεί να μεταναστεύσουν για δύσκολους οικονομικούς λόγους από την Πάτρα στον Υμηττό, όπου βρίσκονται οι αίθουσες του συνδιοργανωτή του συνεδρίου, Φιλοπρόόδου Ομίλου Υμηττού, και εγκαταστάθηκαν μετά την καταστροφή πρόσφυγες από τη Σμύρνη και τη Μικρά Ασία. Συμπώσεις ζωής που καλείται ο ιστορικός να τις εντάξει στην εγωιστορία (ego-history) και στη σταδιακή διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης.

Οι λόγοι αυτοί, παρά τον συναισθηματισμό που ενέχουν, είναι φανερό ότι με οδηγούν προς έναν ακόμη, τον επιστημονικό, που αναγκαστικά κινείται γύρω από τα κυρίαρχα στοιχεία του χώρου, της μετανάστευσης, των ταυτοτήτων, της μνήμης. Όλα αυτά είναι η Σμύρνη. Με τη Σμύρνη, στην οικονομική ιστορική της διάσταση, συναπαντήθηκα όταν στα βενετικά, γαλλικά, ιταλικά και δή τεργεστίνικα και αυστριακά αρχεία ερευνούσα για τη διατριβή μου σχετικά με την ελληνική παροικία της Τεργέστης –καθώς η πλειοψηφία των ελλήνων μεγαλεμπόρων προερχόταν ή συνδεόταν με τη Σμύρνη ή τη Χίο⁴–, για το πανηγύρι της Σενιγάλλια⁵, τη ναυσιπλοΐα⁶ κ.λπ. Το συναπάντημα ήταν εξαιρετικά πυκνό σε συνταίριασμα με τη Χίο και την ευκίνητη και δημιουργική κοινωνία της, που από τον 18ο αιώνα ανέπτυξε ως σήμερα το πολυδαίδαλο και συνεκτικό εμποροναυτικό της δίκτυο⁷. Κάποιες στιγμές νόμιζα ότι ήταν αδύνατο να μελετήσω τις οικονομικές διαστάσεις του βορειοαδριατικού λιμανιού χωρίς να έχω επισκεφθεί τη Σμύρνη, χωρίς να έχω ερευνήσει αναλυτικά για την ανάδειξή της. Ευτυχώς η φίλη (από την Καλλιθέα και αυτή) Ελένη Φραγκάκη-Syrett⁸ και τούρκοι και άλλοι ιστορικοί (Daniel Goffman, Resat

3. Γιαννακόπουλος, Γ. (2002), Στη Σμύρνη πριν την καταστροφή, στο *Σμύρνη, Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, [Χαμένες πατρίδες], Αθήνα: ΤΑ ΝΕΑ, 50
4. Κατσαρδής-Hering, Ο. (1986), *Η Ελληνική Παροικία της Τεργέστης, 1750-1830*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρπύλου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 588-591, κ.α.
5. Κατσαρδής-Hering, Ο. (1989), *Λησμονημένοι Ορίζοντες Ελλήνων Εμπόρων. Το Πανηγύρι της Senigallia (18ος-αρχές 19ου αιώνα)*, Αθήνα: Ν. Καραβίας.
6. Κατσαρδής-Hering, Ο. (1987), Η αυστριακή πολιτική και η ελληνική ναυσιπλοΐα (1750-1800), *Παρουσία*, 5, 445-537.
7. Χαρλαύτη, Τζ. (1993), Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η «χιώτικη» φάση (1830-1860), *Μνήμων*, 15, 69-127· Φραγκάκη-Syrett, Ε. (1995), *Οι Χιώτες έμποροι στις διεθνείς συναλλαγές, 1750-1850*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος/Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού.
8. Frangakis-Syrett, Η. (1992), *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, [Bibliotheca Asiae Minoris Historica, no. 2.], Athens: Centre for Asia Minor Studies· Frangakis-Syrett, Η. (1999), The Economic Activities of the Greek Community of İzmir in the Second Half of the 19th and early 20th Centuries, στο Issawi, Ch. and Gondicas, D. (eds.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, Princeton, NJ: The Darwin Press, 17-44.

Kasaba, Carmen Smyrnelis⁹), για να περιοριστώ μόνο σε λίγους που ασχολήθηκαν συνολικότερα με την οικονομική της ιστορία, ήλθαν να καλύψουν αρκετά κενά ως προς τη γεωοικονομική διάσταση της θέσης της¹⁰. Είναι βέβαιο ότι έρευνες και στα οθωμανικά αρχεία¹¹ θα μας δώσουν πρόσθετες αναλυτικές απαντήσεις για την εσωτερική οικονομική ανάπτυξη μουσουλμάνων και χριστιανών, ραγιαδών και φράγκων, μέσα από την οθωμανική¹² και όχι την ως τώρα μελετημένη δυτική, κυρίως, σκοπιά.

Η Σμύρνη είναι η πόλη που από τον 18ο αιώνα έδειχνε το μέλλον, ενσωμάτωνε την ανατολική Μεσόγειο στο διεθνές για την εποχή εμπόριο¹³ και εντασσόταν η ίδια σε ένα διαρκές γίνεσθαι που αποτυπώνεται σε τοπογραφικές ανακατατάξεις, διαμόρφωση ταυτοτήτων, κοινωνικές συγκρούσεις, διχασμούς, πολιτισμικές μεταφορές. Ενέχει το παλιό και το νέο. Το παλιό δεν παρακολουθεί απαραίτητα τις δυνατές εξελίξεις, και αυτό φαίνεται στην κλειστή ουσιαστικά θέση τοπογραφικά και οικονομικά της τουρκικής συνοικίας, που δεν παύει όμως διαχρονικά να έχει την ουσιαστική διοικητική υπεροχή, όπως θα φανεί στις συγκρούσεις που συμβαίνουν ενίοτε στην πόλη ως την τελική καταστροφή. Είναι κοντά στην κεντρική εξουσία. Οι άλλοι αντλούν δύναμη από τους διαύλους του χρήματος και τις διατοπικές ατομικές, οικογενειακές, εταιρικές σχέσεις μέσω των διαμορφούμενων δικτύων, γυρίζουν –φαίνεται– την πλάτη ή συνεργάζονται στο μέτρο του απαραίτητου με την εξουσία προς ίδιον όφελος, αλλά φεύγουν μπροστά. Όσο οι γεωπολιτικές συνθήκες το επιτρέπουν, μεσουρανούν. Μετά όμως;

Ας πάρουμε τα πράγματα με την σειρά. Χώρος, οικονομικές συγκυρίες, μετανάστευση, territoriality, διαμόρφωση ταυτοτήτων. Αυτές τις παραμέτρους θα μπορούσαμε να τις αντιμετωπίσουμε, στο μέτρο του δυνατού, συνεξετάζοντας τη

9. Goffman, D. (1990), *Izmir and the Levantine World (1550-1650)*, Seattle: University of Washington Press; Goffman, D. (1999), *Izmir: from Village to Colonial Port City*, στο Eldem, E., Goffman, D., and Masters, Br., *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Cambridge: Cambridge University Press, 79-134; Kasaba, R. (1993), *Izmir, Review*, 16(4), 387-410; Smyrnelis, C. (2005), *Une société hors de soi: identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIXe s.*, Thèse de doctorat, [Collection Turcica, X], Paris: Peeters; Smyrnelis, C. (2006), *Une ville ottomane plurielle: Smyrne aux XVIIIe et XIXe siècles*, Istanbul: Isis.
10. Το 2009, μετά τον θάνατό του, είδε το φως της δημοσιότητας το ογκώδες έργο του Οδυσσέα Λαμπιδή, με πλήθος πληροφοριών και τεκμηρίων για την οικονομική ζωή της πόλης, Λαμπιδής, Ο. (2009), *Συμβολή στην Οικονομική Ζωή της Σμύρνης μετά το 1870*, επιμ. Αριάδνη Ραζή, Αθήνα: εκδόσεις Κανάκη.
11. Tansuğ, F. (2011), *The Greek Community of İzmir/Smyrna in an Age of Transition: The Relationship between Ottoman Centre-Local Governance and the İzmir/Smyrna Greeks, 1840-1866*, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 38(1), 41-72. Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Βαγγέλη Κεχριώτη που έθεσε στη διάθεσή μου αυτό το άρθρο. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να συμβουλευθώ τη διδακτορική διατριβή της συγγραφέως στο Πανεπιστήμιο του Τορόντο με τίτλο *Communal Relations in Smyrna/Izmir: As seen through the prism of Greek-Turkish relations*, University of Toronto, 2007, τώρα υπό έκδοση.
12. Zandi-Sayek, S. (2011), *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan port, 1840-1880*, Minnesota: University of Minnesota Press.
13. Φραγκάκη-Syrett, E. (2002), Η γέννηση μιας πόλης-λιμανιού, *Ιστορικά*, 148, [Η Σμύρνη πριν την Καταστροφή], Αθήνα: Ελευθεροτυπία, 7-8.

Σμύρνη στο πλαίσιο της ανάπτυξης και της αντίστοιχης εξέλιξης των άλλων κεντρικών πόλεων-λιμανιών της ανατολικής Μεσογείου, που υπάγονται επίσης σε αυτοκρατορίες, όπως της Τεργέστης, της Θεσσαλονίκης, της Αλεξάνδρειας, αλλά και της ίδιας της οθωμανικής πρωτεύουσας και στη συνέχεια να συνυπολογίσουμε ό,τι συμβαίνει στις πόλεις-λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, στην Οδησό, τη Βάρνα, τη Βραΐλα κ.ά. Από αυτές η Τεργέστη, η Θεσσαλονίκη και η Σμύρνη, στον αντίποδα, εξελίχθηκαν σταδιακά σχεδόν παράλληλα τόσο από πληθυσμιακής όσο και από τοπογραφικής άποψης¹⁴. Γεωφυσικά σε αντίστοιχους χώρους και οι τρεις εκτείνονταν χωρικά στη στενή θαλάσσια περιοχή γύρω από τους πρόποδες λόφων που φιλοξενούσαν τις μεσαιωνικές ιστορικές τους πόλεις και δέσποζαν της ευρείας ενδοχώρας. Και οι τρεις ήταν μακριά από τις πρωτεύουσες των αυτοκρατοριών αλλά στη σκιά τους· εδώ θα έθετα ένα ερωτηματικό για την τουρκική και κυρίως την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης τουλάχιστον ως τον 17ο αιώνα αλλά και μετά. Σε αυτή την αλυσίδα το κωνσταντινουπολίτικο Πέραν θα προστεθεί ως κυρίαρχος κρίκος από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Για την τοπογραφική διαμόρφωση του νέου αστικού ζωτικού χώρου, ό,τι έκανε δυναμικά η Μαρία Θηρεσία και ο Ιωσήφ Β΄ τον 18ο αιώνα μετά την κήρυξη της ως ελεύθερου λιμανιού το 1719 για την ορθολογική, σύγχρονη για την εποχή, πολεοδομική επέκταση της Τεργέστης πέραν του μεσαιωνικού λόφου¹⁵, ανέλαβε ο Sabri Pascha το 1869¹⁶ για τη Θεσσαλονίκη, όταν μπροστά στα μάτια των κατοίκων και των αρχών με χρυσό σφυρί άρχισε να γκρεμίζει τα θαλάσσια τείχη της πόλης. Η Θεσσαλονίκη θα ανέπνεε πλέον προς τη θάλασσα. Το σχέδιό του εντασσόταν στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού των οθωμανικών πόλεων, είχαν προηγηθεί το 1839 προτάσεις του Helmuth von Moltke για τη διάνοιξη λεωφόρων και τη χωρική αναδιάταξη της οθωμανικής Κωνσταντινούπολης¹⁷. Μια μακρά προκουαία θα αποκτούσε και η Σμύρνη μπροστά στον φραγκομαχαλά¹⁸, μια

14. Katsiardi-Hering, O. (2011), City-ports in the Eastern and Central Mediterranean from the Mid-sixteenth to the Nineteenth Century: Urban and Social Aspects, *Mediterranean Historical Review*, 26(2), 151-170, όπου και βιβλιογραφία.
15. Από την πλούσια βιβλιογραφία παραπέμπω στο βιβλίο: Godoli, E. (1984), *Trieste*, Rome: Laterza.
16. Fuhrmann, M. (2007), Vom stadtpolitischen Umgang mit dem Erbe der Europäisierung in Istanbul, Izmir und Thessaloniki, στο Tischler, U. und Zelepos, I. (Hg.), *Bilderwelten – Weltbilder. Die Gegenwart der Vergangenheit in postosmanischen Metropolen Südosteuropas: Thessaloniki, Istanbul, Izmir*, Frankfurt a. M.: Peter Lang Verlag, 31.
17. Gül, M. and Lamb, R. (2004), Mapping, Regularizing and Modernizing Ottoman Istanbul: Aspects of the Genesis of the 1839 Development Policy, *Urban History*, 32(3), 420-436.
18. Καραδήμου-Γερούλμπου, Α. (2000), Η πόλη-λιμάνι της Σμύρνης στο τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Μορφές χωρικής οργάνωσης και ελληνική παρουσία, στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Πρακτικά του Β΄ διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε., Μνήμων, 36· Hastaoglu-Martinidis, V. (2010), The Cartography of Harbor Construction in Eastern Mediterranean Cities: Technical and Urban Modernization in the Late Nineteenth Century”, στο Kolluoğlu, B. and Toksöz, M. (eds.), *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day*, London, New York: I.B. Tauris, 89-92· βλ. επίσης Zandi-Sayek, S. (2000), Struggles over the Shore: Building the Quay of Izmir, 1867-1875, *City and Society*, 12(1), 55-78· Bilsel, C., (2006), Vers une métropole moderne de la Méditerranée, στο Smyrnelis, M.-C. (ed.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930. Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris: Editions Autrement, 122-137.

πλατεία παραλιακή οδό με μοντέρνα οικοδομήματα και νέες προσόψεις. Συνηγο-ρούσε η λογική του εντυπωσιασμού (Repräsentanz)¹⁹ και της επίδειξης μεγαλοπρέπειας, όπως συνέβαινε στην αναδιαμόρφωση των περισσότερων ευρωπαϊκών πόλεων του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα²⁰, έτσι που ο ανατολικός της χαρακτήρας δεν ήταν πλέον σαφής από την πρώτη στιγμή στον επισκέπτη της που την προσέγγιζε από τη θάλασσα. Επρόκειτο για την προκυμαία που υμνήθηκε ποικιλοτρόπως και δοξάστηκε ως αποτύπωση του κοσμοπολιτισμού της πόλης. Η οργανωμένη παρέμβαση²¹ των οθωμανικών αρχών απέδιδε και άφηνε χώρο για αναδιαμόρφωση και ανάδειξη συνθητιών, έκφρασης, κοινωνικών νοοτροπιών.

Ας επικεντρωθώ όμως για λίγο στον «χώρο»²². Από όλες τις πόλεις-λιμάνια που ανέφερα προηγουμένως, η Σμύρνη είναι εκείνη που δεν μπορεί να εξετασθεί μόνο από τη θέση της ως λιμανιού (το οποίο και πάλι ως τα μέσα του 19ου αιώνα δεν θα μπορούσε να σταθεί χωρίς τη φυσική απόληξη του Τσεσμέ). Αν θέλουμε να ακολουθήσουμε τη θεωρία των «κεντρικών τόπων» (zentralen Orte Theorie)²³ η Σμύρνη δεν μπορεί να εξετασθεί μόνο ως το λιμάνι στο μέσο των μικρασιατικών παραλιών, όπου διοχετεύθηκε από τον 17ο αιώνα η κίνηση του εμπορίου μετά τη σταδιακή, και λόγω των αναστατώσεων στην περσική ενδοχώρα, παρακμή των μεσανατολικών μεσογειακών λιμανιών, όπως έχει ήδη επισημάνει ο Νίκος Σβορώνος²⁴. Η μετατόπιση συνδυάστηκε και με την εγκατάσταση γάλλων εμπόρων μετά τις διομολογήσεις, αλλά κυρίως από τον 18ο αιώνα την ανάπτυξη γύρω τους των βερατλήδων/beratli (των «προστατευομένων» των ξένων προξένων), κυρίως Ελ-

19. Fuhrmann, ό.π., 32.

20. Haas, H. und Stekl, H. (1995), Einleitung, στο Haas, H. und Stekl, H. (Hg.), *Bürgerliche Selbstdarstellung: Städtebau, Architektur, Denkmäler*, [Bürgertum in der Habsburgermonarchie, IV], Wien: Böhlau, 9-10· Lees, A. and Hollen Lees, L. (2007), *Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 100· Fuhrmann, ό.π., 19, 21.

21. Καραδήμου-Γερολύμπου, ό.π., 19· Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής & Δύσης. Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχαλία.

22. Για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση για τον «χώρο» και την ανάπτυξη των πόλεων βλ. Calabi, D. (2004), *The Market and the City: Square, Street and Architecture in Early Modern Europe*, μτφρ. Marlene Klein, Aldershot, Burlington: Ashgate, 9-14· μεστί και συνοπτική ανάλυση των περί τον χώρο –κυρίως ως συμβολικής έννοιας– θεωριών: Crang, M. (2009), Spaces in Theory, Spaces in History and Spatial Historiographies, στο Kümin, B. (ed.), *Political Space in Pre-industrial Europe*, Farnham, Burlington: Ashgate, 249-266, αλλά και στην εισαγωγή του Kümin, σ. 8.

23. Mitterauer, M. (1971), Das Problem der zentralen Orte als Sozial- und Wirtschaftshistorische Forschungsausgabe, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 58(4), 432-467· Koder, J. (1998). Για μια εκ νέου τοποθέτηση της εφαρμογής της θεωρίας των κεντρικών τόπων, στο: Δημητριάδης, Ε. Π., Λαζόπουλος, Α. Φ. και Τσότσος, Γ. (επιμ.), *Ιστορική γεωγραφία. Δρόμοι και κόμβοι της Βαλκανικής: Από την αρχαιότητα στην ενιαία γεωγραφία*, Θεσσαλονίκη, 33-50, αλλά και Malmberg, T. (1980), *Human Territoriality: Survey of Behavioural Territories in Man with Preliminary Analysis and Discussion of Meaning*, [New Babylon, Studies in the Social Sciences, 38], The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers, 126· ιδιαίτερα για την εφαρμογή της θεωρίας στις πόλεις-λιμάνια βλ. Lee, R. (2005), Configuring the Region: Maritime Trade and Port-Hinterland Relations in Bremen, 1815-1914, *Urban History*, 32(2), 247-248, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

24. Svoronos, N.G., (1956), *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*. Paris: Presses Universitaires de France.

λήνων²⁵, και τον ερχομό και αρμένιων αργυραμοιβών, την ανάπτυξη των *nations* των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, Άγγλων, Ολλανδών, Βενετών, Αυστριακών αργότερα, που όλοι μαζί θα συνδιαμόρφωναν την κοινωνική ομάδα των Λεβαντίνων²⁶, όπως συνέβαινε και στην αντίστοιχη συνοικία του Γαλατά και του Πέραν στην Κωνσταντινούπολη. Στον γεωπολιτικό κεντρικό χώρο της Σμύρνης εντάσσεται απαραίτητα η άμεση παραγωγική ενδοχώρα της, η απόληξη των χερσαίων δρόμων²⁷ του εμπορίου από τη Μέση και Άπω Ανατολή, το οποίο συχνά βρισκόταν στα χέρια και μουσουλμάνων και χριστιανών αγωγιατών, με τις παραδοσιακές καμήλες²⁸. Στο λιμάνι της Σμύρνης απολήγουν δύο δρόμοι, βορείως και νοτίως²⁹ «*Δύο ποτάμια “ορίζουν” την ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, ο μικρός Μαϊάνδρος στα νότια και ο Ερμος (Gediz) στα βόρεια. Τα δύο ποτάμια αρδεύουν εύφορες κοιλάδες*»³⁰, όπου παράγονταν βαμβάκι εξαιρετικής ποιότητας για τις αναπτυσσόμενες υφασματοβιομηχανίες της Γαλλίας, της Αγγλίας και των αψβουργικών χωρών, βάφονταν τα πρώτα κόκκινα νήματα *ad uso di Levante* και από εκεί διαδιδόταν το μυστικό ερυθροβαφής στη νότια Γαλλία³¹. Παράγονταν καπνά, χρωστικές ουσίες, μαλλιά, και άλλα για τις αναδυόμενες ευρωπαϊκές βιομηχανίες προϊόντα³². Η Σμύρνη, μολοντί εξελίχθηκε σταδιακά σε καθαρά αστικό χώρο, εντούτοις ως βαθιά στον 19ο αιώνα η εξάρτησή της από τη γύρω και απώτερη ύπαιθρο συνιστούσε τον κυριότερο λόγο ύπαρξης και ανάπτυξής της, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε από το τέλος του 19ου σε άλλες μεγαλουπόλεις της Δύσης³³, στις οποίες όλο και περισσότερο ήταν εμφανείς η απόλυτη αστικοποίηση και απεξάρτηση από την άμεση ενδοχώρα και την παραγωγή της. Σε αυτήν τη μορφή της συνέβαλλαν και ένας αριθμός προαστείων ή περιφερειακών

25. Κοντογιάννης, Π. (1917), *Οι προστατευόμενοι*, Αθήνα· Van Den Boogert, M.H. (2005), *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls and Berailis in the 18th Century*, Leiden: Brill.
26. Schmitt, O.J. (2005), *Levantine: Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im Osmanischen Reich im 'langen 19. Jahrhundert'*, [Südosteuropäische Arbeiten, 122], München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
27. Χάρτης Βιλαετίου Σμύρνης. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://diasporic.org/mnimes/wp-content/gallery/xartesbilaetia/4.jpg> (πρόσβαση στις 3.1.2013).
28. Καρδάσης, Β. (2002), Η Σμύρνη μέσα από τα μάτια των περιηγητών, στο *Σμύρνη, Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, [Χαμένες Πατρίδες], Αθήνα: ΤΑ ΝΕΑ, 40.
29. Τσαγκρίδης, Κ. (2001), *Από την Ουτοπία στον Τόπο: Η Πόλη της Σμύρνης*, Αθήνα: Leader books, 17, εικ. 3α.
30. Τσαγκρίδης, ό.π., 18 και 13-14, 15-17 για λεπτομέρειες σχετικά με τη γεωγραφία της περιοχής Σμύρνης και αντιπροσωπευτικούς χάρτες.
31. Κατσιαρδή-Hering, Ο., (2003), *Τεχνίτες και Τεχνικές Βαφής Νημάτων. Από τη Θεσσαλία στην Κεντρική Ευρώπη (18ος-αρχές 19ου αι.)*. Επίμετρο: *Η Αμπελακιώτικη Συντροφιά (1805)*, Αθήνα, Αμπελακία: Ηρόδοτος, Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο Αμπελακίων, Σύνδεσμος Αμπελακιωτών και Φίλων των Αμπελακίων «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια», 161-162, 201-203.
32. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna*, ό.π.
33. Διεξοδικά και συγκριτικά εξετάζει το ευρύ ιστοριογραφικό θέμα και από την οπτική της αστικής κοινωνιολογίας η Löw, M. (2008), *Soziologie der Städte*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, ιδίως 24-47· ιδιαίτερη σχέση με την άμεση ενδοχώρα παρατηρείται κυρίως στην ανάπτυξη των πόλεων-λιμανιών, βλ. και Lee, ό.π.

πολιχνών που σχετίζονταν τόσο με τις οικονομικοεμπορικές διασυνδέσεις τής γύρω καλλιεργητικής περιοχής όσο και με τον ευρύτερο αστικό ιστό της. Τον βόρειο δρόμο εκμεταλλεύθηκε αγγλική εταιρεία για να κατασκευάσει το 1866 τη σιδηροδρομική γραμμή του Αϊδινίου και ακολούθησε γαλλική που κατέληγε στον Κασαμπά και προσάρτησε τη γραμμή Μαγνησία-Σόμα και Φιλαδέλφεια-Ουσάκ³⁴. Ο φραγκαμαχαλάς εκτεινόταν νοτίως των σιδηροδρομικών σταθμών.

Παρά τις πιο πάνω λεπτομέρειες η γεωοικονομική κεντρική θέση της Σμύρνης –πάντα κατά τη θεωρία των κεντρικών τόπων– θα έμενε ελλιπής, αν δεν συνυπολογίζαμε τα κοντινά εμπορικά και αστικά κέντρα των μικρασιατικών παραλιών (Κυδωνίες/Αϊβαλί κ.ά.), αλλά κυρίως τον νησιωτικό χώρο γύρω της και ιδίως τον ρόλο της Χίου και των ισχυρών Χίων³⁵ και του λοιπού αιγαιακού συμπλέγματος, όσων τουλάχιστον από τα νησιά εντάσσονται στο διατοπικό ναυτιλιακό εμπόριο. Η Σμύρνη και οι άνθρωποί της ήταν συνδεδεμένοι με τη θάλασσα. Σε αυτήν έβρισκαν διέξοδο καταφεύγοντας στα κοντινά νησιά οι κάτοικοί της σε κάθε πολεμική κρίση (1770, 1797, 1821, ως τον τελικό διωγμό του 1922). Καμία άλλη από τις πόλεις-λιμάνια που ανέφερα προηγουμένως δεν καλύπτει αυτόν τον συνδυασμό και, αν θέλουμε να μείνουμε στη σύγκριση π.χ. με τη Θεσσαλονίκη, επίσης σημαντικό οθωμανικό λιμάνι, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τον κεντρικό της ρόλο στο βαλκανικό εμπόριο³⁶, αλλά όχι και την ένταξή της στην εμβέλεια του ελληνικού ναυτικού εμπορίου και στα αντίστοιχα ναυτεμπορικά δίκτυα που αναπτύχθηκαν από τον 18ο αιώνα και εξής και κυριάρχησαν και κυριαρχούν ακόμη ως σήμερα. Είναι παράξενο, αλλά ως σήμερα η Θεσσαλονίκη είναι σαν να μη γειτνιάζει με τη θάλασσα του Αιγαίου, τουλάχιστον με τον νησιωτικό του χώρο. Έτσι δεν είναι ανεξήγητος ο ρόλος που διαμόρφωσε εκεί η εβραϊκή κοινότητα, η οποία εξ αρχής διατήρησε περισσότερους δεσμούς με την οθωμανική κεντρική εξουσία και με τις βιομηχανικές δραστηριότητες αργότερα³⁷. Η Θεσσαλονίκη ήταν πόλη-λιμάνι με προσανατολισμό τη Μακεδονία και την ενδοχώρα της και το μακρινό διατοπικό εμπόριο των Βενετών³⁸ και των Γάλλων, κυρίως τουλάχιστον ως τα τέλη του 18ου και ίσως τα μέσα του 19ου αιώνα. Η Τερφέστη –αν θέλουμε να πάρουμε ένα μη οθωμανικό λιμάνι που

34. Τσαγκρίδης, ό.π., 48-βλ. τον χάρτη που δημοσιεύει η Zandi-Sayek, S., *Ottoman Izmir*, ό.π., 28, χάρτης I.5.

35. Φραγκάκη-Syrett, *Χιώτες*, ό.π.

36. Svoronos, ό.π.

37. Benbassa, E. und Rodrigue, A. (2005), *Die Geschichte der sephardischen Juden: Von Toledo bis Saloniki*, μτφρ. Lilli Herschhorn, Bochum: Dr Dieter Winkler Verlag, 1-126· Herschhorn, L. (Hg.), (2005), *Zuflucht Saloniki: Die Sepharden im osmanischen Exil. Eine Auswahl (1492-1556) aus Joseph Nehamas 'Histoire des Israélites de Salonique'*, μτφρ. Herschhorn, Bochum: Dr Dieter Winkler Verlag, 90-156· Nehama, J. (2000), *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, μτφρ. Τομέας Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη: University Studio Press· Mazower, M. (2005), *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι, 1430-1950*, μτφρ. Κουρεμένος, Κ., Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

38. Μέρτζιος, Κ. (1948), *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

σχετίζεται και με τις οικονομικές εξελίξεις στο Levante-, ενώ και αυτή δεν περιβάλλεται από νησιωτικό χώρο, δεσπόζει, και πάλι με οδηγό την θεωρία των κεντρικών τόπων, του ευρύτερου θαλάσσιου και της απόληξης του χερσαίου εμπορίου όχι μόνο στη βόρεια Αδριατική αλλά και στις γειτονικές δαλματικές ακτές και θα εξελιχθεί σε πρωτεύουσα θέση και στον ναυτασφαλιστικό τομέα. Εντάσσεται ωρίς στο ελληνικό ναυτικό δίκτυο. Συχνά στις εμπορικές συναλλαγές της και κυρίως σε ό,τι αφορά στη συμμετοχή των ελλήνων εμπόρων στο λιμάνι της είναι η *altera pars* της Σμύρνης³⁹. Το ίδιο θα μπορούσε να λεχθεί και για το Λιβόρνο⁴⁰ και τη Μασσαλία⁴¹, αλλά εκεί δεν είναι τόσο τα ελληνικά «σπίτια» που συνδέουν τους δύο τόπους όσο τα γαλλικά αλλά και αγγλικά συμφέροντα αντίστοιχα. Από και προς τη Σμύρνη, όμως, την κοντινή Χίο ή τη Λέσβο, ενίοτε τη Σάμο, την Ερμούπολη –από το 1826⁴²– ξεκινούσαν και έφταναν καράβια από όλα τα λιμάνια της Μεσογείου, της Κωνσταντινούπολης και της Μαύρης Θάλασσας αλλά και της Αγγλίας και της Γαλλίας, όπου είχαν εγκατασταθεί και έλληνες ναυτικοί και έμποροι, αλλά και πράκτορες των λοιπών ναυτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων. Από τις ίδιες περιοχές και από την Πελοπόννησο προήλθε η αυξανόμενη ροή του πληθυσμού της δίπλα στους παλαιούς κατοίκους της και αυτούς που μετανάστευσαν από το εσωτερικό της Μ. Ασίας⁴³. Αυτό το χαρακτηριστικό της διέυρνε τον κεντρικό γεωοικονομικό της ρόλο με συνέπειες και στις κοινωνικές ανακατατάξεις του πληθυσμού της. Η Σμύρνη ιδίως στα 50 χρόνια πριν την Ελληνική Επανάσταση αντιπροσώπευε το προανάκρουσμα των αλλαγών της κοινωνίας και κυρίως της ελληνικής, ενώ τα 50 χρόνια πριν την καταστροφή είχε ενταχθεί στο παράδειγμα της ακμής της αστικής εμποροχρηματοπιστωτικής κοινότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κατά τεκμήριο ήταν στα χέρια των χριστιανών: πληθυσμιακής μειοψηφίας αλλά πλειοψηφούσας στα οικονομικά. Αυτό αποτυπώθηκε και στην πληθυσμιακή της αύξηση και διαφοροποίηση.

39. Κατσιαρδή-Hering, *Παροικία Τεργέστης*, ό.π., 510, 521, 522, 525, 551, 555-556, 613-614.

40. Βλάμη, Δ. (2000), *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου: Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*, Αθήνα: Θεμέλιο.

41. Mandilara, A. (1998), *The Greek Business Community in Marseille, 1816-1900: Individual and Network Strategies*, PhD Dissertation, European University Institute, Florence.

42. Καρδάσης, Β. (1982), *Εμπορικές δραστηριότητες στη Σύρο: 1843-1857*, Αθήνα: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

43. Η βιβλιογραφία για τις μεταναστεύσεις προς τη Σμύρνη είναι μεγάλη. Επιλέγω εδώ τα: Σφυρόερας, Β. (1963), *Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδιδών εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν*, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 10, 164-199· Frangakis, E. (1985), *The 'Raya' Communities of Smyrna in the 18th Century (1690-1820). Demography and Economic Activities*, στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*. Α', Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε., 28-29· Παπαδία-Λάλα, Α. (1984-5), *Η Σμύρνη κατά τα Ορλωφικά (1770). Εσωτερικές συγκρούσεις και ευρωπαϊκή παρέμβαση*, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 141-142 και Καραδήμου-Γερολύπου, Α., *Η πόλη-λιμάνι*, ό.π., 24-25 πίνακας με πληροφορίες για τον πληθυσμό της Σμύρνης σύμφωνα με περιηγητές για το διάστημα 1630-1850 για τα μεταγενέστερα χρόνια ως το 1872 βλ. Τσαγκρίδης, ό.π., 49-52. Ο Βαγγέλης Κεχριώτης παρουσιάζει επιτυχημένα τη συζήτηση για την «ελληνική» Σμύρνη: Kechriotis, V. (2005), *The Greeks of Izmir at the End of the Empire. A non-Muslim Ottoman Community between Autonomy and Patriotism*, PhD Dissertation, University of Leiden, 52-65.

Η Σμύρνη ευτύχησε να διασωθεί μέσα από πολλές αφηγήσεις αυτοπτών περιηγητών, προξένων, αποτυπώσεις σκιτσογράφων, ζωγράφων, φωτογράφων⁴⁴. Αλλά η Σμύρνη μάς είναι γνωστή, μάς έχει μεταφερθεί και από «τις μνήμες των άλλων». Και εδώ το Κέντρο Μικρασιατών Σπουδών, το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, ιδίως με το πρόγραμμα για τη γενεαλογία⁴⁵, οι Ενώσεις Σμυρναίων, η Εστία Νέας Σμύρνης και πολλοί άλλοι σύλλογοι και ερευνητικές ομάδες που απο οικονομία χώρου δεν αναφέρω, είναι φορείς που συμβάλλουν στη διατήρηση και τη διασπορά αυτής της μνήμης, κοντά στις γραπτές αναμνήσεις διασωθέντων κατοίκων που βρήκαν τον δρόμο της έκδοσης και της λογοτεχνίας. Όσον αφορά στην απώλεια του αρχιτεκτονικού παρελθόντος θα μπορούσε να γίνει κάποιος παραλληλισμός με την πυρκαϊά της Θεσσαλονίκης του 1917. Από την άλλη μεριά η Θεσσαλονίκη χάνει τη μνήμη της τα τελευταία χρόνια με την ανοικοδόμηση, ενώ αντίθετα στην Τεργέστη ο περιπατητής έχει συχνά την αίσθηση ότι βρίσκεται στον 18ο και τον 19ο αιώνα, μέσα όμως σε ένα σύγχρονο πλαίσιο.

Θα επιμείνω λίγο στον ρόλο της αστικής κοινωνιολογίας (Stadtsoziologie)⁴⁶ και της territoriality για την προσέγγιση της οργάνωσης αυτής της γοητευτικής Σμύρνης. Υπό τον όρο territoriality αναφέρομαι περισσότερο στο περιεχόμενο που έδωσαν πρώτα ο T. Malmberg⁴⁷ και κυρίως ο Robert Sack με το κλασικό του έργο-τομή⁴⁸. Τυπικά η territoriality ορίζεται, μεταξύ άλλων, «ως η στρατηγική που χρησιμοποιούν άτομα, ομάδες, οργανισμοί για να ασκούν εξουσία επί τμήματος του χώρου (space) και των περιεχομένων του»⁴⁹. Η territoriality είναι ένα είδος τεχνητής πολιτικής κατασκευής που οδηγεί στην ταξινόμηση του χώρου, στην υποδιαίρεση και διαχείρισή του. Είναι δυναμική αλλά και αμφισβητούμενη⁵⁰ και συχνά εμπλέκεται στις στενωπούς της κατά Michel Foucault «κυβερνητικότητα»⁵¹. Για την επιχειρηματολογία μου ακολουθώ περισσότερο το περιεχόμενό της κατά το σκεπτικό του Sack. Αν η territoriality υπό την επίδραση και κοινωνιολογικών, ανθρωπολογικών παραμέτρων βοηθάει στην κατανόηση της εξέλιξης και διαμόρφωσης του

44. Από τις πολλές μελέτες μνημονεύω Σέλλα, Μ. (επιμ.) (χ.χ), *Σμύρνη: εικόνα της Ελλάδας, φωτογραφίες του Εντμόν Μπουασονά*, μτφρ. Σέλλα, Μ., Αθήνα: Μορφές· Καρδάσης, Σμύρνη, ό.π. Ευχαριστώ την Dr. Cagdas Lara Celebi που έθεσε υπόψη μου τους ακόλουθους ενδιαφέροντες τόμους: Beyru, R. (2000), *19. Yüzyıl'da İzmir'de Yaşam* [Η ζωή στην Σμύρνη τον 19ο αιώνα.], İstanbul· Pınar, İ. (2001), *İzmir 1608-1918* [Σμύρνη 1608-1918], İzmir· Yaranga, O. (2002), *19. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezginlerinin Anlatımlarında İzmir* [Σμύρνη κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τις περιγραφές των Γάλλων ταξιδιωτών], İzmir.

45. Τμήμα Γενεαλογίας και Προφορικής Ιστορίας. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://genealogy.ime.gr> (πρόσβαση στις 9.9.2012).

46. Häußermann, H. und Siebel, W. (2004), *Stadtsoziologie: eine Einführung*, Frankfurt a. M.: Campus Verlag.

47. Malmberg, *Human*, ό.π.

48. Sack, R.D. (1986), *Human Territoriality. Its Theory and History*, [Cambridge Studies in Historical Geography], Cambridge, London, New York et al.: Cambridge University Press.

49. Blacksell, M. (2006), *Political Geography*, [Routledge Contemporary Human Geography], London, New York: Routledge, 17.

50. Blacksell, ό.π., 20.

51. Boris, M. (2005), *Stadt und Gouvernementalität*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 11 κ.ε.

χώρου της πόλης, του σχηματισμού συνοικιών και γειτονιών για τις ανάγκες της εθνοτικής ή κοινωνικής συγκατοίκησης είναι η «behavioural territoriality»⁵², που οδηγεί και στη διαμόρφωση πολιτισμικών –ενοποιητικών ή αντιθετικών– ταυτοτήτων⁵³ ή καθορίζεται από αυτές. Όπως παρατηρεί ο David Delaney “*It is better understood as implication and being implicated in ways of thinking, acting, and being in the world [..]*”⁵⁴. Στη διαμόρφωση της Σμύρνης από τα τέλη του 18ου αιώνα, και λόγω των μεταναστεύσεων και εγκαταστάσεων ομάδων ποικίλου εθνικού, επαγγελματικού και κοινωνικού προσδιορισμού, η territoriality μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την οργάνωση των γειτονιών, την προβολή κτηρίων στον χώρο, την καθημερινή συμπεριφορά σε επαγγελματικές συναλλαγές, κοινωνικές συναναστροφές, τη φροντίδα για την εκπαίδευση, τον πολιτισμό, τις τέχνες, τη διασκέδαση⁵⁵, τη φιλανθρωπία. Στην οπτική μου δεν είναι απλώς να επιστημάνω τη γνώση από την έρευνα διάκριση της Σμύρνης σε χριστιανικές συνοικίες –ως χωριστές από την τουρκική⁵⁶ και τη γειτονική της εβραϊκή⁵⁷, ή και τη γειννιάσή τους προς την ευρωπαϊκή (φραγκομαχαλάς), ή τη διάκρισή τους ως προς τις ονομασίες τους κατά επαγγέλματα (π.χ. τα *Βουτσάδικα/βαρελάδικα, Μπακιρτζήδικα/Χαλκωματάδικα* κ.λπ.⁵⁸), κατά εκκλησίες (Αη Τρύφωνα, Αγίας Φωτεινής κ.λπ.⁵⁹), κατά μεγαλοϊδιοκτήτες ή διακεκριμένους πολίτες (του *Χατζηστάμου, του Αβραάμ, του Αλιόττι, του Χαλεπλή* κ.ά.⁶⁰), ή ακόμη κατά εθνικότητα, θρησκεία και προέλευση κατοίκων (*Εβραϊακή, Αρμενιά, Φραγκομαχαλάς, Μαλτέζικα, Τσιριγώτικα-Κύθηρα, Εγγλέζικη Σκάλα, Ατζέμικο Χάνι, Κρητικό χάνι, Χιώτικα* κ.ά.⁶¹). Οι μελέτες της Αλεξάνδρας Καραδήμου-Γερολύμπου⁶² έχουν εμπλουτίσει επιστημονικά τις γνώσεις μας. Η territoriality μπορεί, όμως, να μας εξηγήσει την επιβολή και συμπεριφορά αυτών των

52. Malmberg, ό.π., 216

53. Malmberg, ό.π., 234· Delaney, D. (2005), *Territory, a Short Introduction*, Oxford: Blackwell Publishing, 10.

54. Delaney, ό.π., 12.

55. Η βιβλιογραφία είναι πολύ μεγάλη, βλ. τα πιο πρόσφατα: Zerouali, B. (2006), *Le creuset des arts et des plaisirs*, στο Smyrnelis, M.-C. (ed.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930. Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris: Editions Autrement, 138-156· Zandi-Sayek, S. (2006), *Fêtes et processions: rituel et politique dans la seconde moitié du XIXe siècle*, στο Smyrnelis, M.-C. (ed.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930. Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris: Editions Autrement, 157-168.

56. Entretien avec Fikret Yilmaz: *Portrait d'une communauté méconnue: les musulmans*, στο Smyrnelis, M.-C. (ed.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930. Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris: Editions Autrement, 52-62.

57. Βλ. και τον χάρτη στο Smyrnelis, *Smyrne, la ville oubliée?*, ό.π., 6.

58. Σολομωνίδης, Χρ. (1957), *Της Σμύρνης: συνοικίες – δρόμοι – απόκριες – Πάσχα – ζωγράφοι – λέσχες – χοροί – αθλητισμός – μέλη – γλωσσάριο – διάφορα*, Αθήνα, 10.

59. Σολομωνίδης, ό.π., 11.

60. Σολομωνίδης, ό.π., 13.

61. Σολομωνίδης, ό.π., 11, βλ. και Φάλμπος, Φ. (1969), *Ο φραγκομαχαλάς της Σμύρνης: ιστορική μελέτη*, Αθήνα: Ιωλκός.

62. Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (2002), Σμύρνη (Οθωμανική Περίοδος), Πολεοδομική Εξέλιξη, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6186>, (προσβαση στις 16.1.2013).

επιμέρους *κοινοτήτων* (με την ανθρωπολογική έννοια του όρου)⁶³ στον χώρο, αλλά και τη διαμόρφωση των επιμέρους ταυτοτήτων και συμπεριφορών⁶⁴. Επιβολή στον χώρο μέσα από την οικοδόμηση ναών σε υψηλές, δεσποζουσες τοποθεσίες (πρβλ. τη θέση της Αγ. Φωτεινής και των άλλων ναών αλλά και των τζαμιών στον τουρκομαχαλά), ανοικοδόμηση ξεχωριστών προξενικών οίκων, χωριστών ανά εθνότητες φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, σχολείων ανά κοινότητες, θεάτρων, επιβλητικών κτηρίων στην προκουμαία, επιλογή συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών ρυθμών κ.λπ. Territoriality ως προς τον τρόπο διαβίωσης: συγχρωτισμός όλων των εμπορικών ομάδων στο παζάρι ανεξαρτήτως εθνοθηρησκευτικής προέλευσης, αλλά περιορισμός αυτού του πλουραλισμού κατά τις κοινωνικές συμπεριφορές, τους τόπους διασκέδαστων, την παιδεία κ.λπ. Ο τουρκικός χαρακτηρισμός της Σμύρνης ως *Γκισούρ Ιζμίρ*⁶⁵ μπορεί να αναγνωσθεί και με αυτήν την οπτική. Μιας πόλης στην οποία τουλάχιστον από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έχει αναστραφεί η πλειοψηφία του πληθυσμού υπέρ του ελληνικού στοιχείου, αλλά και μιας πόλης τοπογραφικά χωριστής, μιας πόλης που ο τουρκικός, μουσουλμανικός πληθυσμός της δεν την θεωρεί ίσως «δική» του; Μια πόλη που εξελίχθηκε κατά τον Daniel Goffman, από τον 16ο στις αρχές του 20ού αιώνα “from a village to a colonial port city” και δεν ήταν παρά μια πολίχνη ως τις αρχές του 18ου αιώνα, είχε φτάσει όμως στις 180.000 κατοίκους το 1857 και στις 365.000 το 1920, από τους οποίους οι 165.000 ήταν Έλληνες και 25.000 Ευρωπαίοι [οι αριθμοί πάντα κατά προσέγγιση]⁶⁶. Οι μεταναστεύσεις ήταν ένας από τους κυριότερους παράγοντες που συνέβαλλε στη διαμόρφωση των παντός τύπου αντιλήψεων για τον χώρο από τις ομάδες πληθυσμού και στις προσπάθειές τους για «κατάληψή» του νέου χώρου εγκατάστασής τους και επιβολή τους⁶⁷. Η σταδιακή διείσδυση των χριστιανών ελλήνων επιχειρηματιών και εν μέρει των Αρμενίων⁶⁸ στον βορεινό φραγκομαχαλά και στις περιφερειακές πλούσιες συνοικίες μπορεί να εξηγηθεί και με αυτήν την οπτική: ίσως να πρόκειται για μια όσο το δυνατόν απομάκρυνση από την τουρκική, παραδοσιακή γειτονιά και την ένταξη στην νέα πόλη. Ήταν σε αυτόν τον φραγκομαχαλά που ο κοινωνικός συγχρωτισμός θα μας επέτρεπε να μιλούμε ίσως για κοσμοπολιτισμό στη Σμύρνη, αν και θα προτι-

-
63. Mason, A. (2000), *Community, Solidarity and Belonging. Levels of Community and their Normative Significance*, Cambridge: Cambridge University Press, ιδίως 17-38, ευχαριστώ τον κ. Σωτήρη Κουτμάνη που έθεσε στη διάθεσή μου το υλικό αυτό· Sanders, I., (1966), *The Community – An Introduction to a Social System*, New York: The Ronald Press Co.
64. Η Zandi-Sayek, *Ottoman Izmir*, ό.π., 6 προχωρεί σε επισημάνσεις για τον ρόλο των «urban space and the spatial practices as a lens to investigate the dynamic nature of identity» στην περίπτωση της Σμύρνης και βασίζει εκεί τη σχετική της ανάλυση.
65. Georgelin, H., (2005), *La fin de Smyrne. Du cosmopolitisme aux nationalismes*, Paris: CNRS Editions, 184-200· Kechriotis, *The Greeks of Izmir*, ό.π., 53, 62.
66. Για πληθυσμιακές λεπτομέρειες βλ. παραπάνω σημ. 43.
67. Freitag, U., Fuhrmann, M., Lafi, N. and Riedler, Fl. (eds.) (2011), *The City in the Ottoman Empire. Migration and the Making of Urban Modernity*, London, New York: Routledge.
68. Ter Minassian, A. (2006), *Les Arméniens: le dynamisme d’une petite communauté*, στο Smyrnelis, M.-C. (ed.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930. Mémoires d’un grand port ottoman*, Paris: Editions Autrement, 79-92.

μούσα τον όρο «πλουραλισμό»⁶⁹, μια και για το σύνολο της πόλης ο συγχρωτισμός ήταν εμφανής μάλλον στα ημερήσια παζάρια και στέκια συναλλαγών και λιγότερο στην καθημερινότητα και στην πραγματική κοινωνική συνύπαρξη. Στην Κωνσταντινούπολη η ένταξη στον νέο χώρο και η ανάδειξη νέων territorialities έγιναν πιο εύκολες και διακριτές, καθώς το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στο Πέραν, κατ' επέκταση του Γαλατά, διαμορφώθηκε μια νέα πόλη μέσα στην πόλη με τις δικές τις συνθήκες και τη δική της συνομιλία με τον ζωτικό χώρο⁷⁰.

Για να μείνουμε λίγο στον χώρο και στην «κατάληψη» του και επιβολή σ' αυτόν από τις διάφορες ομάδες θα 'θελα να επιμείνω λίγο με την αναφορά σε κάποιες εικόνες. Αντικρίζοντας μια απεικόνιση της Σμύρνης σε μια carte postale του 1903⁷¹ εντοπίζουμε την προβολή των δυο ορθόδοξων ναών στον χώρο. Διαβάζοντας τον τοπογραφικό χάρτη⁷² της πόλης λίγο πριν την καταστροφή, διαπιστώνουμε ότι βορείως της Αγίας Φωτεινής και του Αγίου Γεωργίου, που ήταν άλλωστε και νεότερες συνοικίες⁷³ της ίδιας περίπου περιόδου, δεν υπήρχαν τζαμιά, αλλά και μόνο δύο ναοί, ο αγγλικός και αυτός του Αγίου Ιωάννου, ενώ το ίδιο συνέβαινε και στην ευρεία περιοχή πίσω από την προκυμαία⁷⁴. Θα αποτολμήσω μια ακόμη σύγκριση. Η εικόνα εδώ μας μεταφέρει στην επέκταση και την όψη της Τεργέστης από τα τέλη του 18ου αιώνα. Στην ευρεία μοντέρνα città puona, που διαμορφώθηκε σε προσχωματικό έδαφος στους πρόποδες του λόφου του San Giusto (όπου η έδρα των ευγενών πατρικών και της μεσαιωνικής πόλης), οικοδομήθηκαν και δεσπόζουν –μόνο σε μικρή τοπογραφική απόσταση μεταξύ τους– ο καθολικός ναός του Αγίου Αντωνίου, δίπλα του σχεδόν ο πρώτος ελληνοσερβικός ορθόδοξος ναός του Αγίου Σπυρίδωνα, λίγο πιο κάτω πάνω στην παραλία ο ελληνορθόδοξος ναός του Αγίου Νικολάου⁷⁵. Ας επισημανθεί ότι πάνω στην παραλία μόνος αυτός ανεγέρθηκε και στα επόμενα χρόνια, ενώ λίγο πιο μέσα η εβραϊκή συναγωγή και οι δύο ναοί των καλβινικού και αυγουστιανού προτεσταντικών δογμάτων ήταν όλοι αποτέλεσμα της πολιτικής ανοχής του Ιωσήφ Β' απέναντι στις θρησκείες κατά τη δεκαετία 1780.

69. Σκέψεις για το θέμα βλ. Kechriotis, *The Greeks of Izmir*, ό.π., 61.

70. Από τη βιβλιογραφία μνημονεύω Μήλλας, Α. (2002), *Πέρα, το Σταυροδρόμι της Ρωμιουσίνης*, Αθήνα: Μίλητος· Σταματοπούλος, Κ. και Μήλλας, Α., (1990), *Κωνσταντινούπολη: αναζητώντας τη βασιλεύουσα*, Αθήνα: Λούση Μπρατζιώτη· Tischler, U. (ed.) (2006), *From "milieu de mémoire" to "lieu de mémoire". The Cultural Memory of Istanbul in the 20th Cent.*, München: Martin Meidenbauer. Eldem, E. (2013), Istanbul as a Cosmopolitan City. Myths and Realities, στο Quayson, A. and Daswani, G. (eds), *A Companion to Diaspora and Transnationalism*, Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 212-230, όπου σοβαρή συζήτηση για τον κοσμοπολιτισμό.

71. Κιτρομηλίδης, Π. (2002), Οι φυσιογνωμίες μιας πόλης, στο *Σμύρνη, Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, [Σειρά Χαμένες Πατρίδες], Αθήνα: ΤΑ ΝΕΑ, 8.

72. Γιαννακόπουλος, Γ. (2002), Στη Σμύρνη πριν την Καταστροφή, στο *Σμύρνη, Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, [Σειρά Χαμένες Πατρίδες], Αθήνα: ΤΑ ΝΕΑ, 48.

73. Καραδήμου-Γερολύμπου, Η πόλη-λιμάνι της Σμύρνης, ό.π., 26.

74. Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (χ.χ.), Αναζητώντας τον χαμένο αιώνα στη χωρική εξέλιξη της Σμύρνης (1822-1922), στο *Ο Έξω-Ελληνισμός, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, 1800-1922, (30-31 Οκτ. 1998)*, Επιστημονικό συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 269-295, εδώ σ. 271-272 για τα συμβαίνοντα στη Σμύρνη.

75. Κατσιαράη-Hering, *Ελληνική παροιμία της Τεργέστης*, ό.π., 215-238.

Στη λοιπή νέα κοσμική πόλη που κτίστηκε επί Μαρίας Θηρεσίας και Ιωσήφ Β΄ με κόπο αναζητεί κανείς άλλους ιστορικούς ναούς. Να προσθέσω εδώ ότι η μικρή κοινότητα των Σέρβων με πρόφαση (μάλλον) ζητήματα στατικότητα αλλά περισσότερο για λόγους εθνικιστικού prestige γκρέμισαν το 1859 τη μικρή βασιλική των μέσω του 18ου αιώνα, που είχαν οικοδομήσει από κοινού με τους Έλληνες, προκειμένου να ανεγείρουν το 1861 τον επιβλητικό χρυσοποίκιλτο εσωτερικά νέο ναό⁷⁶. Και δύο τελευταίες συγκρίσεις: Εξερχόμενος ο ολίγον ανυποψίαστος επισκέπτης από το υπόγειο τελεφερίκ στην πλατεία Taksim στην κορυφή του λόφου, στα όρια του Πέραν (Beyoğlu) αντικρίζει τον επιβλητικό ναό της Αγίας Τριάδας⁷⁷, τον μόνο ναό σε αρκετή γεωγραφική απόσταση στην κοσμική περιοχή. Επισκεπτόμενος μάλιστα για πρώτη φορά την Κωνσταντινούπολη και ερχόμενος από την παραδοσιακή Πόλη, όπου το Οικουμενικό Πατριαρχείο φιλοξενείται πίσω από τον τοίχο που περιβάλλει τον μικρό ναό του Αγίου Γεωργίου, δεν μπορεί παρά να συλλογίζεται για τα όρια της territoriality. Οι περισσότεροι ναοί της εποχής οικοδομούνταν στον λεγόμενο νεοβυζαντινό ρυθμό ή με εκλεκτικιστικό στυλ, ενώ οι ελληνορθόδοξοι ναοί στο Λίβερπουλ και στο Λονδίνο μιμούνταν το πρότυπο των κωνσταντινουπολίτικων ναών. Εντάσσεται, ίσως, το ρεύμα αυτό στο πλαίσιο του *Ιστορισμού* (*Historismus*) των αντίστοιχων τάσεων οικοδόμησης νεογοθθικών ναών στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μέσα στον ρυθμό των πολεοδομικών τους ανακαινίσεων και ανακατατάξεων⁷⁸. Πρόκειται επίσης για την επίδειξη επιβολής της δύναμης⁷⁹ που οι νέοι Ρωμιοί αστοί του Πέραν θέλησαν να αναδείξουν και το έκαναν και με άλλους ναούς, με σχολεία, ιδρύματα κ.λπ., συναγωνιζόμενοι άλλωστε σε επιβλητικότητα του στυλ και της μεγαλοπρέπειας τα κτίρια των πρεσβειών γύρω από τον δρόμο του Πέραν⁸⁰, αλλά και των άλλων κυρίαρχων οικονομικά δυνάμεων των Λεβαντινών. Για τις κοινωνίες αυτών των ανθρώπων και την ανάδειξή τους θα παρομοίαζα τον ρόλο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα με τα προνόμια που έδιναν οι κεντρικές ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Ρωσία του τέλους του 18ου αιώνα στους παροίκους για να ανεγείρουν

76. Milossevich, G. e Bianco-Fiorin, M. (1978), *I Serbi a Trieste. Storia, Religione, Arte*, Udine: Istituto per l'Enciclopedia nel Friuli Venezia Giulia· Medaković, D. und Milošević, Dj. (1987), *Chronik der Serben in Triest*, Belgrad: Jugoslovenska Revija· Katsiardi-Hering, City-ports, ό.π., 152, 155.

77. Αγία Τριάδα και Ταξίμ. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.youtube.com/watch?v=IeZioqRIEν0> 1.46', (πρόσβαση στις 10.1.13) Εκκλησίες της Ομογένειας: Αγία Τριάδα Σταυροδρομίου. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://omogeneia-turkey.com/church/kilise/ayatriada.html>, (πρόσβαση στις 10.1.13). Μήλλας, Πέρα, ό.π., σ. 220, 312, 329-331· Σταματόπουλος και Μήλλας, *Κωνσταντινούπολη*, ό.π., σ. 28-29, 108-110· Κολώνας, Β. (2005), *Έλληνες Αρχιτέκτονες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα: Ολόκος, 32-33. Δεν κατόρθωσα να συμβουλευθώ το: *Ο ιερός ναός της Αγίας Τριάδος Σταυροδρομίου - Οικουμενικό πατριαρχείο*, Εκδ. Φανάριον (Σταμούλη ΑΕ).

78. Haas und Stekl, ό.π., 14.

79. Fuhrmann, ό.π., 21, 26-27· Κολώνας, Β. (χ.χ.), Έλληνες αρχιτέκτονες και αρχιτεκτονική έκφραση του ελληνισμού στην Κων/πολη (19ος-20ός αι.), στο *Ο Έξω-Ελληνισμός, Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, 1800-1922, (30-31 Οκτ. 1998)*, Επιστημονικό συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 257-268.

80. Μήλλας, Πέρα, 168-169, 183, 244-247, αντιπροσωπευτικές φωτογραφίες.

τους ναούς και να ιδρύσουν τις κοινότητές τους. Θα κλείσω τη σύγκριση με ένα ακόμη παράδειγμα (που μπορούν να πολλαπλασιασθούν και γι' αυτό πρότεινα εξ αρχής τη σύγκριση των τριών αστικών οθωμανικών κέντρων και την ανάδειξη και αλληλοσύνδεσή τους με τα αστικά στρώματα της ελληνικής διασποράς), με αυτό λοιπόν της Βραϊλάς⁸¹. Ήταν παραδουνάβιο λιμάνι που η ανάπτυξή του εκτινάχθηκε χάρη στις αλλαγές του οικονομικού ρου των πραγμάτων μετά το 1830 και ιδίως μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο. Και εδώ αναπτύχθηκε στην ίδια πεντηκοντατία από τα 1860 κ.ε. μια ισχυρή ελληνική παροικία, τόσο που ανάμεσα στην ντόπια κοινωνία κυριαρχούσε η γνώμη ότι η πόλη ήταν «κατελημμένη» από τους Έλληνες. Λίγα μέτρα μακριά από την κεντρική πλατεία των Αρχαγγέλων⁸² (σήμερα Traian) σε κεντρική λεωφόρο ορθώνεται ο επιβλητικός, σε εκλεκτικιστικό στυλ, ελληνορθόδοξος ναός του Ευαγγελισμού⁸³ που κόστισε στα τέλη του 19ου αιώνα στην κοινότητα ποσά που δεν μπορούσε να αντέξει. Ο Δημήτρης Κοντογεώργης μας έχει πληροφορήσει άριστα γι' αυτά⁸⁴. Οι εργασίες του συναδέλφου αρχιτέκτονα κ. Κολώνα για τα οικήματα των Ελλήνων στη Ρουμανία και στην Κριμαία/Ουκρανία⁸⁵, κοντά στο έργο του για τους Έλληνες αρχιτέκτονες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸⁶ θα έχουν πολλά να μας δώσουν για την πρόταση εργασίας σχετικά με τη συμβολή των Ελλήνων στην πολεοδομική ανάπτυξη των πόλεων-λιμανιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και της Διασποράς. Η σύγκριση και των κτιρίων ιδιοκτησίας Ελλήνων στην Τεργέστη⁸⁷, τη Βραϊλά⁸⁸, την Οδησό, το Πέραν⁸⁹, μόνο εποικοδομητικά αποτελέσματα θα μπορούσε να μας δώσει.

-
81. Για την ένταξη των λιμανιών του Κάτω Δούναβη στα δίκτυα των πόλεων-λιμανιών βλ. Jordachi, C. (2010), *Global Networks, Regional Hegemony and Seaport Modernization on the Lower Danube*, στο Kolluoğlu B. and Toksöz M. (eds.), *Cities of the Mediterranean from the Ottoman to the Present Day*, London, New York: I.B. Tauris, 157-182.
82. [Atunci si Acum] – Piata Traian. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://brailaveche.wordpress.com/2011/05/30/atunci-si-acum---piata-traian/> (πρόσβαση στις 2.1.2013) καθώς και <http://brailaveche.files.wordpress.com/2011/07/piatasfarhangheli.png> (πρόσβαση στις 2.1.2013). Ευχαριστώ τον κ. Δημ. Κοντογεώργη για την υπόδειξη. Βλ. επίσης Braila, Traian, strada Rubinelor. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://maps.google.gr/maps?hl=el&tab=w1> (πρόσβαση στις 2.1.2013).
83. Ο π. Κουρελάρου, Β. (2008), *Οι εκκλησίες των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας του 19' αι.*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, Αφοί Κυριακίδη, 263 συγκρίνει τον ναό με εκείνον της Αγίας Τριάδας του Πέραν.
84. Κοντογεώργης, Δ. (2012), *Η ελληνική διασπορά στη Ρουμανία. Η περίπτωση της ελληνικής παροικίας της Βραϊλάς (περ. 1820-1914)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, κεφάλαιο για την εκκλησία και την οικοδόμησή της.
85. Colonas, V. (2010), *Architectural Expression of the Greeks in the Nineteenth-Century Cities of the Sea of Azov Region: The Case of Taganrog*, *International Journal of Maritime History*, 22(1), 269-278.
86. Κολώνας, Β. (2005), *Έλληνες αρχιτέκτονες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (19ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα: Ολκός.
87. Nicolaidi, Sp., (1990), *La presenza greca a Trieste*, Trieste: SAGI· Pozzetto, M. (1980), *Gli uomini che hanno 'fatto' Trieste*, *La Bora*, IV/5 16-29 και V/1 (1981) 13-20.88. Ακριβοπούλου, Σ. (2011), *Παραδουνάβιες Ηγεμονίες*, [Κοιτίδες Ελληνισμού, 17], Αθήνα: Η Καθημερινή, 64-69. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.academia.edu/1135131/The_Greeks_in_Romania (πρόσβαση στις 12.1.2013)· π. Κουρελάρου, ό.π., 258.
88. Ακριβοπούλου, Σ. (2011), *Παραδουνάβιες Ηγεμονίες*, [Κοιτίδες Ελληνισμού, 17], Αθήνα: Η Καθημερινή, 64-69. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://www.academia.edu/1135131/The_Greeks_in_Romania (πρόσβαση στις 12.1.2013)· π. Κουρελάρου, ό.π., 258.
89. Μήλλας, Πέρα, ό.π., 28-29, 108-110, ορισμένα από τα κτίρια.

Θα κλείσω αυτήν την περιήγηση με κάποιες σκέψεις για τις κοινωνικές συγκρούσεις και τη διαμόρφωση ταυτοτήτων. Η Σμύρνη, όπως άλλωστε και οι πόλεις-λιμάνια που στην ομάδα σύγκρισης εξ αρχής την ενέταξα, ήταν η πόλη των μεταναστεύσεων. Η πόλη των προξένων και των *nations*/παροικιών τους= απότοκο των διομολογήσεων της Πύλης προς τους ευρωπαίους εμπόρους. Σμύρνη, πόλη των μπερατλήδων, μιας ομάδας ανθρώπων με ασαφή, στην πράξη, νομικά χαρακτηριστικά, που άλλαζαν συχνά «υπηκοότητα» και κατέληγαν Δαλματίνοι στην καταγωγή βενετοί υπήκοοι, στην υπηρεσία αψβούργων προξένων μετά το 1797, με απορία ένταξης τους όταν διαλύθηκαν το 1918 οι αυτοκρατορίες. Η πόλη των Λεβαντίνων⁹⁰, της κοινωνικής τάξης που αναπτύχθηκε αντίστοιχα στο Πέραν και ανδρώθηκε εκτός των εθνικών χαρακτηριστικών που ο εθνικισμός θέλησε από το τέλος του 18ου αιώνα να επιβάλει και να προσδιορίσει τους κατοίκους, ιδιαίτερα σε πολυεθνικές αυτοκρατορίες και πολυεθνικές πόλεις όπως η Σμύρνη και το Πέραν. Σμύρνη: *Γκιαούρ Ιζμίρ*, η πόλη των Greci κατά τις ξενόγλωσσες αφηγήσεις των ευρωπαίων περιηγητών και προξένων, η πόλη των Ρωμιών⁹¹, των ελλήνων υπηκόων του νεοσύστατου από το 1830 ελληνικού κράτους. Ρωμαϊκή και νεοτερική ελληνική συνείδηση, διαμορφούμενη από την εκκλησία, την αστική παιδεία, μέσα από τον δρόμο των κοινωνικών συγκρούσεων των προεπαναστατικών χρόνων, και την παγίωση της αυτοπεποίθησης κατά το γύρισμα του 19ου αιώνα ύστερα από την πεντηκονταετία 1870 περ.-1920 την τόσο καίρια για την αναδιαμόρφωση της αστικής, της μεσαίας τάξης (middle class) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, –ιδιαίτερα στο Πέραν, τη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη–, αλλά και της αντίστοιχης στις πόλεις λιμάνια της διασποράς στη Μαύρη Θάλασσα –Οδησσό, Βραΐλα, Γαλάτσι, Κωνσταντζά, Βάρνα κ.ά.–, της Αλεξάνδρειας στην Αίγυπτο, και ακόμη στο μικρό ελληνικό κράτος. Για όλους αυτούς η Σμύρνη ήταν η νέα πατρίδα, ο νέος τόπος αναφοράς και διαμόρφωσης μιας διακριτής τοπικής ταυτότητας: αυτής του «Σμυρνιού». Εδώ μπορούμε να αναλογισθούμε τη διαδικασία της διαμόρφωσης της περιφημης *triestinità*⁹² στην πραγματικά κοσμοπολίτικη Τεργέστη, όπου δεν υπήρξαν διακρίσεις γειτονιών εθνοθησκευτικών. Η Τεργέστη ήταν πραγματικά ένα *melting pot* (τουλάχιστον από τη γένεσή της ως ελεύθερο λιμανιού το 1719 ως το τέλος της Αυστρο-Ουγγαρίας, 1918). Triestini αισθάνονταν όλοι οι εκ μετανάστευσης κάτοικοί της που συνέβαλαν στην τοπογραφική εξέλιξή της. Και όσοι συμμετείχαν στους οικονομικούς φορείς της πόλης, στις φιλολογικές και κοινωνικές χωρίς εθνικό χαρακτήρα λέσχες και συλλόγους της. Παράλληλα διατηρούσαν την εθνική συνείδησή τους, τουλάχιστον όσοι από αυτούς κρατούσαν δεσμούς με τις αφετηρίες και τα κράτη καταγωγής τους ή λόγω της θρησκευτικής τους συνοχής, όπως οι Έλληνες,

90. Schmitt, ό.π., 100, όπου και βιβλιογραφία· Schmitt, O.J. (2006), *Levantins, Européens et jeux d'identité*, στο Smyrnelis, M.-C. (ed.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930. Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris: Editions Autrement, 106-120.

91. Kechriotis, V. (2006), *La Smyrne grecque: des communautés au panthéon de l'histoire*, στο Smyrnelis, M.-C. (ed.), *Smyrne, la ville oubliée? 1830-1930. Mémoires d'un grand port ottoman*, Paris: Editions Autrement, 63-78.

92. Κατσαρδής-Hering, *City-ports*, ό.π., 154.

οι Αρμένιοι, οι Σέρβοι, οι Σλοβένοι αργότερα, οι Εβραίοι. Αντίστοιχη διαμόρφωση εμφανίζεται στο Πέραν της Κωνσταντινούπολης⁹³, που κατά την πρότασή μου, θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε την εξέλιξή του με την ανάπτυξη των αντίστοιχων διασπορικών κοινωνιών και πόλεων-λιμανιών. Ο πληθυσμός του αυξάνεται κάθετα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Οι *Levantine* (Λεβαντίνιοι), όπως ενίοτε αυτοαποκαλούνται, και πάντως συνιστούν διακριτή κατηγορική κοινωνικοοικονομική ενότητα, αποτελούν τη νέα δυναμική κοινωνία, που εκμεταλλεύεται ή και ανδρώνεται μέσα από τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Έχουν περισσότερα κοινά με τους αντίστοιχους λεβαντίνους στη Σμύρνη, με τους δυτικούς εμπόρους στην Ευρώπη παρά με την οθωμανική εντός των τειχών Πόλη, την Ιστανμπούλ.

Και τελειώνοντας παραμένω στην πρόταση που εξ αρχής διατύπωσα για την ένταξη της Σμύρνης στην αλυσίδα των *αστικών* πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και αυτών της διασποράς, ιδίως κατά τον μακρό 19ο αιώνα. Στη Σμύρνη ο ποικίλος διαχρονικά εκ μετανάστευσης πληθυσμός που συγκεντρώθηκε, ιδίως μετά τα Ορλωφικά (1770) και τη ναυμαχία του Τσεσμέ, οδηγήθηκε σε πολλαπλές κοινωνικές ζυμώσεις. Η κοινωνία της Σμύρνης ήταν σε μια συνεχή αναδιαμόρφωση, καθώς βασιζόταν στη μετανάστευση και στα διαρκώς ανακατατασσόμενα οικονομικά περιβάλλοντα. Πολύ σύντομα, από τη δεκαετία του 1780, και με καίριους σταθμούς το 1809/1811, 1819 παρατηρούνται ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, για τις οποίες η βιβλιογραφία είναι πλούσια, αλλά αφήνει ακόμη περιθώρια αναστοχασμού⁹⁴. Στη Σμύρνη, το παλιό τοπικό εμπορικό κατεστημένο συγκρούεται με το καινούργιο, το διαρκώς ανανεούμενο, ανασυντασσόμενο σε νέες συμμαχίες, το διεθνοποιούμενο. Είναι από τα τέλη του 18ου αιώνα οι παλιές κοινωνικές ομάδες που βλέπουν να «απειλούνται» κοινωνικά, οικονομικά, νοοτροπικά από τους νεοερχόμενους εκ Δυσμών εμπόρους, οι οποίοι έχουν τις διασυνδέσεις τους εν μέρει στους τόπους αφετηρίας τους, στον ευρωπαϊκό χώρο και εν μέρει στο νέο τους αγκυροβόλι. Οι επαφές τους δεν είναι απαραίτητα με φορείς διασυνδεμένους με την οθωμανική διοίκηση και με τη ντόπια αγροτοεμπορική κοινωνία. Και αυτό θα φανεί πιο έντονα στις κρίσεις του 1809/11 και 1819. Οι οξείες αντιπαραθέσεις με επίκεντρο το Φιλολογικό Γυμνάσιο και την Ευαγγελική Σχολή δεν είναι ίσως παρά η αντίθεση των ξένων και δυτικοθρεμμένων λογίων με

93. Mansel, Ph. (1995), *Constantinople: a City of the World's Desire (1453-1924)*, London: John Murray, 278-280· βλ. επίσης, Εξερχτζόγλου, Χ. (1996), *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», 1861-1912*, Αθήνα: Νεφέλη.

94. Από την πλούσια βιβλιογραφία σημειώνω Μπουμπουλίδης, Φ., (1959), Σχολιάς, 1812, Ανέκδοτον στιχούργημα περί των σχολικών πραγμάτων Σμύρνης αρχομένου του ΙΘ' αιώνα, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 8, 402-445· Καρατζάς, Στ. (1958), *Σμύρνης τραγωδίες. Δύο ανέκδοτα ποιήματα σχετικά με ταραχές στη Σμύρνη, 1788, 1810*, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών· Βέης, Ν. (1963), Πέντε έγγραφα περί του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 10, 259-292· Ηλιού, Φ., (1981), *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, [Σειρά: Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 3], Αθήνα: Μνήμων· Κιτρομηλίδης, Π. (1982), Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη (1809-1819), *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 3, 9-39.

τμήμα των ντόπιων εμπόρων⁹⁵. Τους κραδασμούς των αντιπαραθέσεων των ντόπιων ανακατατασσόμενων κοινωνικών ομάδων απορρόφησαν οι «ξένοι» Θεσσαλοί Κωνσταντίνος Κούμας και Στέφανος Οικονόμου, για να περιοριστώ σε λίγους προς την ντόπια κοινωνία ξένους, που πριν καταλήξουν στην Σμύρνη είχαν περάσει και από κέντρα της Διασποράς, αλλά ήσαν και ενταγμένοι στον κύκλο του χιώτη, εν μέρει σμυρνιού Κοραή που όμως ζούσε στο Παρίσι. Η σύγκριση των ονομάτων δρώντων προσώπων (στο μέτρο που σώζονται) στον σμυρναϊκό χώρο με τα τόσα πλέον γνωστά ονόματα εμπόρων της Διασποράς ή του Γαλατά, μπορεί να δείξει την όποια συνοχή κοινωνικών, ιδεολογικών τάσεων, αλλά και εκείνη των διαρκώς ανασυντασσόμενων μεσαιών κοινωνικών ομάδων. Το ότι ο Αδαμάντιος Κοραής και ο κύκλος του κινούνται πίσω από τις νέες «ξενόφερτες» ομάδες και τους πολιτισμικούς οραματισμούς τους ενισχύει το επιχείρημά μου για τις κοινωνικές κρίσεις που γεννιούνται στο νεότευκτο εμπορικό λιμάνι και κυρίως στις γειτονιές του και τις «κοινοτήτες» του. Και εδώ η αστική κοινωνιολογία μας βοηθά να διαπιστώσουμε τη διαδικασία γένεσης κοινοτήτων/*communities*, που καθορίζουν και τους μεταξύ των ανθρώπων κοινωνικούς και χωροταξικούς δεσμούς αλλά και τις μεταξύ τους δρασεις⁹⁶ εντός μιας μεγαλούπολης, όπως είναι αυτή η αναπτυσσόμενη Σμύρνη. Στη Σμύρνη δοκιμάστηκαν, και μάλιστα ερήμην της κεντρικής εξουσίας, οι κοινωνικές αλλαγές που θα συνέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Την πεντηκονταετία 1870-1922 παρατηρείται η ανάπτυξη των κοινωνιών του Πέραν μακριά από τον ασφυκτικό κλοιό της οθωμανικής διοίκησης της σουλτανικής Πόλης. Η Σμύρνη θα μπορούσε να αποτελέσει case study για αστική κοινωνιολογική μελέτη για τα μελλούμενα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και στη μετέπειτα τουρκική δημοκρατία. Για το λιμάνι της η Ελληνική Επανάσταση αποτέλεσε μικρό διάλειμμα, ίσως μάλιστα τη διευκόλυνε και η μετακίνηση και προσφύγων ή πάντως εμπορικών μεταναστών και η γειννιάσή της με τον ναυτικό δρόμο προς την Ερμούπολη της Σύρου, που συνοικίσθηκε από ομάδες διωγμένων Χιωτών κατά βάση, οι οποίοι έψαχναν το νέο αγκυροβόλι των επιχειρήσεών τους στον δρόμο προς τη Σμύρνη, αλλά και τον Γαλατά της Κωνσταντινούπολης, όπου είχαν το κέντρο τους από τις

95. Αντίστοιχες έντονες συγκρούσεις δεν έλαβαν χώρα στο άλλο ανεπτυγμένο κέντρο εμπορίου, τα Ιωάννινα, παρά τις διαφορές της κοινωνίας και τις αντιπαραθέσεις γύρω από τα εκπαιδευτικά. Ίσως η αιτία βρίσκεται στον περισσότερο ενιαίο χαρακτήρα της εκεί ντόπιας κοινωνίας.

96. Η κοινωνική, ανθρωπολογική συζήτηση περί τις κοινότητες/*communities* και γειτονιές (Neighbourhoods) έχει αναπτυχθεί έντονα τελευταία, όχι μόνο μέσα στο πλαίσιο της ιστορίας των πόλεων αλλά και των μεταναστεύσεων. Επιλέγω: Nevola, F. (2010), Introduction: Locating Communities in the Early Modern Italian City, *Urban History*, 37(3), 350-353. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://journals.cambridge.org/abstract_S0963926810000490 (πρόσβαση στις 14.12.2012), ευχαριστώ την κ. Αν. Γιαγκάκη για την υπόδειξη· Harth, A., Herlyn, Ul., Scheller, G. und Tessin, W. (2012), *Stadt als lokaler Lebenszusammenhang. Gemeindestudien als Ansatz in der Stadtsoziologie*, Wiesbaden: Springer, 7, 11-12. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-531-93490-7_2, (πρόσβαση στις 12.1.2013)· Strutz, J. (2002), Kulturelle Nachbarschaft. Zur Konjunktur eines Begriffs, στο Kofler, G., Le Roder, J. und Strutz, J. (Hg.), *Kulturelle Nachbarschaft. Zur Konjunktur eines Begriffs*, Klagenfurt, Wien, Ljubljana, Sarajevo: Wieser Verlag, 7-24.

αρχές του 18ου αιώνα⁹⁷, και διεθνώς. Το παράδειγμά τους θα ακολουθούσαν νέες, δυναμικές ομάδες στην ευρύτερη περιοχή του Πέραν, αποτέλεσμα και αυτές μεταναστευτικών κινήσεων του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Η καταστροφική ουσιαστικά το 1821 της διοικητικά αγκιστρωμένης από το οθωμανικό κατεστημένο φαναριώτικης κοινωνίας άνοιγε στις συνοικίες του Πέραν τους ορίζοντες για την ανάπτυξη μιας νέας οικονομικής-κοινωνικής οντότητας⁹⁸, που περισσότερα κοινά είχε με τον φραγκομαχαλά της Σμύρνης, τις κοσμοπολίτικες Οδησό και Τεργέστη και λιγότερο με τις εντός των τειχών της Πόλης παραδοσιακές ορθόδοξες κοινότητες. Σε όλα αυτά τα αστικά κέντρα αναπτύχθηκε μια πολλαπλών οριζόντων «μεσαία τάξη» που χαρακτηριζόταν, εκτός από τους εμποροτραπεζικούς χρηματιστηριακούς προσανατολισμούς, και από το ενδιαφέρον για την παιδεία (Bildung) και τις τέχνες, χτίζοντας έτσι μια στενή σχέση ανάμεσα στην οικονομική και την εκπαιδευτική αστικότητα (Wirtschaftsbürgertum / Bildungsbürgertum)⁹⁹.

Κλείνοντας το σκιαγράφημα αυτό νομίζω ότι είναι ανάγκη να προχωρήσουμε σε μια νηφάλια επανεξέταση και συγκριτική κριτική αποτύπωση των ποικιλόμορφων επί μια πεντηκονταετία προεπαναστατικών κοινωνικών αντιπαραθέσεων και εξεγέρσεων, αλλά και τις τιμωρητικές εκδικητικές στάσεις των οθωμανικών αρχών απέναντι στους χριστιανικούς πληθυσμούς της πόλης ανεξάρτητα από τη στάση των ντόπιων Σμυρνίων (1770 μετά τη ναυμαχία του Τσεσμέ, «ρεμπέλιο» του 1797¹⁰⁰, ή την άνοιξη του 1821¹⁰¹). Να δούμε ακόμη συγκριτικά τη στάση των προ-

-
97. Ως γνωστό από τις αρχές του 18ου αιώνα οι Χιώτες είχαν αναλάβει δυναμικά την ανοικοδόμηση της καταστραφείσας εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη στον Γαλατά που ονομάστηκε έκτοτε Άγιος Ιωάννης των Χίων και φρόντισαν για την αποκλειστική διοίκηση της εκκλησίας και της κοινότητας. Επεκτάθηκαν και σε αντίστοιχες εκκλησιαστικές και φιλανθρωπικές αλλά και οικονομικής εκμετάλλευσης δραστηριότητες και στα Πριγκιπόνησα, της αντίπερα του Κεράτιου γαλατικής συνοικίας τους, και φυσικά κατείχαν τα «κλειδιά» μέσα από το πολύπλοκο διεθνές δίκτυό τους για να κρατούν τα ηνία της οικονομίας της Μαύρης Θάλασσας. Δημιουργούσαν δηλαδή πόλη μέσα στην πόλη. Γεωργιάδης, Γ.Π., (1898), *Ο εν Γαλατά Ιερός Ναός του Αγίου Ιωάννου των Χίων*, Κωνσταντινούπολη. Ευχαριστώ τον κ. Δ. Κοντογεώργη για την υπόδειξη.
98. Mansel, *Constantinople*, ό.π.
99. Kocka, J. (2004), *The Middle Classes in Europe*, στο Kaelble, H. (ed.), *The European Way. European Societies in the 19th and 20th Centuries*, New York: Berghahn, 15-43· Döcker, Ul. (1994), *Die Ordnung der bürgerlichen Welt. Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert*, New York: Campus Verlag· Ράπτης, Κ. (1998), *Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789-1914: Προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, *Μνήμων*, 20, 211-243. Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Κώστα Ράπη που έθεσε στη διάθεσή μου την πλούσια βιβλιοθήκη του για τις αστικές τάξεις.
100. Από την πλούσια βιβλιογραφία για το «ρεμπέλιο» του 1797 σημειώνω: Κωστής, Ν. Κ. Χ. (1901), *Σμυρναϊκά Ανάλεκτα*. Το εν Σμύρνη Ρεμπελιόν του 1797 κατά νέας ανεκδότους πηγές, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 6, 359-372· Παπαγιαννόπουλος, Ι. (1938), *Το Ρεμπέλιο της Σμύρνης του 1797*, κατά νέαν πηγήν, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 1, 241-267· Βέης, Ν. Α. (1948), *Το «Μεγάλο Ρεμπέλιο» της Σμύρνης (Μάρτιος του 1797) κατά νεωτάτας ερευνάς*, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 4, 411-422· Νιφάκης, Ν., (1964), *Ιστορία του Φραγκομαχαλά διά στίχων πολιτικών*, στο Κουγέας, Σ. Β. (επιμ.), *Μανιατικά ιστορικά στιχοιούρηματα*, Αθήνα, 181-187· Σιγάλας, Α., (1971), *Ο Θρήνος της Σμύρνης ή το ρεμπέλιο των Γεντισάρων*, στο *Εκκλαϊκούμενα Μελετήματα*, II, Αθήνα, 158-168· Clogg, R. (1982), *The Smyrna "Rebellion" of 1797: Some Documents from the British Archives*, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 3, 71-125.
101. Clogg, R. (1972), *Smyrna in 1821: Documents from the Levant Company Archives in the Public Record Office*, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 15, 313-371.

ξένων των ευρωπαϊκών δυνάμεων σε αυτές τις καίριες χρονιές επιθετικής τακτικής των οθωμανικών αρχών απέναντι κυρίως στους χριστιανούς κατοίκους της πόλης (εδώ προστίθεται και το 1922¹⁰²) και να δοκιμάσουμε έτσι τον πολυσυζητημένο «κοσμοπολιτισμό» και την ειρηνική συμβίωση στον φραγκομαχαλά. Δεν είναι ανάγκη να προχωρούμε σε απλουστευτικές συνοπτικές αλλά και απαξιωτικές, εχθρικές, ειρωνικές διατυπώσεις για προγενέστερες έρευνες ιστορικών¹⁰³. Η ιστορική επιστήμη είναι παιδί του καιρού της¹⁰⁴ και νομίζω ότι 90 χρόνια μετά την αποτρόπαιη καταστροφή είναι καθήκον μας η προσεκτική, αποστασιοποιημένη και με βάση πηγές, γνωστές και νέες, αποτύπωση της γένεσης και της ανάπτυξης μιας πλουραλιστικής πόλης.

102. Georgelin, ό.π., 221-226, όπου και κριτική συζήτηση με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

103. Εδώ αναφέρομαι στο ύφος της κριτικής διατύπωσης στη μελέτη, παρά τις επιμέρους θετικές επισημάνσεις που προσφέρει: Καραμπελιάς, Γ. (2009), *Κοινωνικές συγκρούσεις και διαφωτισμός στην προεπαναστατική Σμύρνη (1788-1820), Κοραΐς και Γρηγόριος Ε'*, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.

104. Elliott, J.H. (1969), *Revolution and Continuity in Early Modern Europe, Past and Present*, 42, 40.